

EKO-MUHAFAZAKÂRLIĞIN DOĞASI

THE NATURE OF ECO-CONSERVATISM

SEÇİL MİNE TÜRK*

ABSTRACT

Eco-conservatism as a hybrid blend of ecology and conservatism is a political attitude that rests on major assumptions of ecology and political themes and elements of conservatism as a political ideology. In this respect, eco-conservatism can be read as a conceptual medium that both connotes and indicates the theoretical richness of ecology as a social movement and the potential of articulation of conservatism as a political world-view. Accordingly, this paper attempts to analyze the nature of eco-conservatism with a particular reference to its major tenets and principles. The paper is structured into two main parts. The first part of the paper simply deals with how eco-conservatism can be defined and described, while the second part scrutinizes some major theoretical opportunities and limitations within the eco-conservative perspective. The major argument of this paper is that eco-conservatism is worth pondering in the sense that it provides an opportunity for understanding and explicating the theoretical and political potential of both conservatism and ecology.

Keywords: Eco-Conservatism, Ecology, Conservatism, Environment, Ideology.

ÖZ

Ekoloji ve muhafazakârlığın melez bir bileşimi olarak eko-muhafazakârlık ekoloji düşüncesinin temel bazı varsayımları ile bir siyasal ideoloji olarak muhafazakârlığın bünyesinde barındırdığı bazı temel siyasal temalara ve unsurlara dayanmaktadır. Bu bakımdan, eko-muhafazakârlık hem toplumsal bir hareket olarak ekolojinin teorik zenginliğini ifade eden ve bu zenginliğe işaret eden hem de muhafazakârlığın eklemleme potansiyeline temas eden kavramsal bir aracı olarak okunabilir. Bu doğrultuda söz konusu çalışma -temel kabullerine ve ilkelerine atıfta bulunarak- eko-muhafazakârlığın doğasını analiz etmeye çalışacaktır. Çalışma iki ana kısımdan meydana gelmektedir. Çalışmanın ilk kısmı basitçe eko-muhafazakârlığın nasıl tarif ve tasvir edilebileceğini ele alacak, ikinci kısım ise eko-muhafazakârlık perspektifteki temel bazı imkânları ve sınırlılıkları mercek altına alacaktır. Çalışmanın ana argümanı, eko-muhafazakârlığın hem muhafazakârlığın hem de ekoloji düşüncesinin teorik ve siyasal potansiyelini anlamak ve açıklamak açısından sunduğu fırsat temelinde üzerinde düşünmeye değer bir görünüm arz ettiğidir.

Anahtar Kelimeler: Eko-Muhafazakârlık, Ekoloji, Muhafazakârlık, Çevre, İdeoloji.

* Dr. Öğr. Üyesi, Gazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.

Giriş

Günümüzde tek yahut yeknesak bir ekoloji düşüncesinden veya hareketinden bahsetmek son derece zordur. Bir kavram olarak ortaya çıkışı on dokuzuncu yüzyıla götürülebilecek ekoloji verimli bir düşünsel mecra olarak tarihsel evrimi içinde çeşitli aşamalardan geçmiştir. Yirminci yüzyılda ekoloji kendi temel kabullerini inşa etmeye çalışırken; özellikle yüzyılın ikinci yarısından itibaren, kendisini genel hatlarıyla çevrecilik olarak adlandırılacak akımdan ayırmış, kendi içinde derin-yüzeysel-toplumsal gibi sıfatlarla anılan kategorik farklılıkların zuhur ettiği çatışmalı bir alana dönüşmüş¹ ve bu farklılıklar ile birlikte –bilhassa 1970’li yıllarla birlikte- neredeyse “her şeyin üstünü kaplayıcı, her şeyi içerici fikir örgüleri” olarak Michael Freeden’in “makro ideolojiler” dediği ideolojilere ve yine Freeden’in sınıflandırmasıyla “mikro” ya da “ince ideolojiler”e (Freeden, 2011: 109, 129-132) eklemlenmeye başlamıştır.

Bu çerçevede ekoloji hem bir düşünce hem de bir hareket olarak siyasi ideolojiler ile tarihsel bir düzlemde karmaşık bir dizi etkileşimin odağında yer almıştır. Bu etkileşim temelinde ekoloji düşüncesi; anarşizmden feminizme, liberalizmden faşizme uzanan bir hatta farklı görünümeler kazanmıştır. Eklektik bir dizi düşünsel pozisyonunun yahut ideolojinin doğuşunda rol oynayan ekoloji; bu süreçte hem kendi içinde yeni sorular ve sorunların ortaya çıkışına hem de eko-anarşizm, eko-feminizm gibi hareketlerin doğuşuna neredeyse eşzamanlı denebilecek bir biçimde tanıklık etmiştir. Bu genel manzaradan hareketle bu çalışmada üzerinde yeterince durulmamış bir alan olarak eko-muhafazakârlığın genel görünümüne ve sınırlarına işaret edilmeye çalışılacaktır. Bunun için öncelikle eko-muhafazakârlığa dair tanımlayıcı ve tasvir edici bir çerçeve çizilecek, ardından mevcut çerçevenin ekoloji düşüncesi özelinde imkân ve sınırlılıklarına temas edilecektir.

Ekoloji ve Muhafazakârlık: Eklektik Bir İlişki

Muhafazakârlık, diğer kapsayıcı siyasal ideolojiler gibi kendine has bir tarihsel serüven içinde Anglo-Amerikan ve Kıta Avrupası özelinde farklı görünümeler kazanmış, 18. yüzyılda şekillenmeye başlayan felsefi kabullerini zaman içinde derinleştirmiş, yirminci yüzyılda yeni biçimler almış bir dünya görüşüdür. Muhafazakârlığın tam teşekküllü bir tanımını yapmak ve ona nihai bir anlam çerçevesi çizmek bir hayli zordur. Bruce Pilbeam’ın da

1 Ekoloji düşüncesindeki bu kavramsal ayrımlara dair genel bir malumat için bkz. (Kovel, 2017: 222-240).

işaret ettiği üzere, “muhafazakârlığın tek bir anlamının olmaması” (Pilbeam, 2017: 238) onu bir dünya görüşü, ideoloji veyahut düşünsel temayül olarak konumlandırmayı zorlaştırır. Yine de bu çalışmanın sınırları dahilinde işlevsel olabilecek genel bir muhafazakârlık tanımına işaret etmek mümkündür. Bu minvalde Özipek’i izleyerek söyleyecek olursak muhafazakârlık, en genel haliyle, “Aydınlanma’ya, onun akıl anlayışına, bu aklın ürünü olan siyasi projelere ve bu siyasi projeler doğrultusunda toplumun dönüştürülmesine ilişkin öneri ve uygulamalara muhalif olarak ortaya çıkan, rasyonalist siyaseti sınırlamayı ve toplumu bu tür devrimci dönüşüm proje(c)lerinden korumayı amaçlayan yazar, düşünür ve siyasetçilerinin eleştirilerinin biçimlendirdiği bir siyasi felsefeyi, bir düşünce geleneğini ve zaman içinde onlardan türetilen bir siyasi ideolojiyi ifade etmektedir” (Özipek, 2004: 6). Dolayısıyla muhafazakârlık bir felsefe, gelenek ve ideoloji olarak kendinde çok boyutlu bir siyasal, toplumsal ve kültürel bir tahayyüldür ve bu çok boyutluluk onun az önce de sözü edildiği üzere kapsayıcı ve nihai bir tanımını yapmayı güçleştirir.

Benzer bir güçlük ekoloji kavramı için de geçerlidir. Ekoloji de tıpkı diğer siyasal ideolojiler gibi kendi içinde çeşitli yorumlara ve eğilimlere sahip, yeknesak olmaktan uzak bir düşünsel yapı olarak görülebilir.² Bu temelde “insan-doğa ilişkisini” merkezi bir tema olarak ele alan ekoloji “doğal dünyanın değeri” üzerinden geliştirilmiş bir dizi farklı modelin bulunduğu tartışmalı ve geniş bir zihinsel tektonik üzerinden görünürlük kazanır (Humphrey, 2000: 247-248). “Kendisini salt reformist bir çevrecilik”ten ayırmaya çalışırken ekoloji, her ne kadar görece uzun tarihi içinde bu yönde çabaların varlığından bahsedilebilirse de, “sağda ya da solda konumlanmak” gibi bir tercih içinden hareket etmemiş, kendinde bir “değer”, hareket ve fikirler manzumesi olarak temayüz etmeye çalışmış ve fakat herkes için “ikna edici olabilecek bir ekolojik ütopya formüle etmeyi başaramamıştır” (Blühdorn, 1997: 127-128).

Ekoloji düşüncesinin siyasal ideoloji bahsinde iki ana karakteristiğini vurgulamak mümkündür. Birincisi, ekoloji toplumsal-kültürel-ekonomik-siyasal olana dair bir tahayyülü kapsayan, zamanla belirli siyasal aktörlerde bir

2 Joel Kovel, ekoloji teriminin “çeşitli anlamların tarihi” ne ve çeşitliliğine değinirken kendi çalışması özelinde terime dair şu dört farklı anlama işaret eder: “Doğabilimlerinden biyolojinin içinde yer alan, canlıların kendi aralarındaki ve çevreleriyle olan ilişkilerini inceleyen teknik bir araştırma disiplini”, “ekolojik çalışma için seçilmiş bir konu (“Amazon havzasının ekolojisi” gibi)”, “insan dünyasının bir boyutu” ve “etik fikirler” olarak ekoloji. Bu çerçevede yine Kovel’in vurguladığı üzere, “ekolojik düşünce ilişkilerle, yapılarla ve bunların arasındaki akışlarla ilgilidir” (Kovel, 2017: 122-124).

aidiyet ve temsil imkânı bulmuş bir siyasal ideolojiye dönmüştür.³ Siyasal ekoloji ya da ekolojizm bu türden bir dönüşüm öyküsünün de adıdır. İkinci olarak, ideolojilerin dünyasındaki geçişkenlik ve toplumsal âlemi kapsama iddiasına bağlı olarak her alanda geliştirdikleri modellerin kaçınılmaz olarak farklı zeminlerde eklektik bir biçimde yeniden yorumlanmaya cevaz veren yapısı tıpkı feminizm, liberalizm, sosyalizm ya da anarşizm çeşitlemelerinde olduğu gibi ekolojiyi de bir dizi başka ideoloji ile eklemlenmeye itmiştir. Eko-feminizm, eko-sosyalizm, eko-anarşizm gibi akımlar hem ekolojinin artan öneminin hem de ideolojilerin kendilerini yeni sorunlar ve meydan okumalar karşısında yeniden formüle etmek temayülünün bir uzantısı olarak telakki edilebilir.

Gerçekten de ekoloji, tarihsel gelişim çizgisi özelinde basitçe bir çevrecilik ya da “yeşil politika” temasına sığdırılamayacak bir biçimde politik bir tahayyüle dönüşmüş ve bu tahayyül feminist, anarşist, liberal, muhafazakâr ya da sosyalist ideolojik pozisyonların bir yeniden yorumlama ve mücadele alanına dönüşmüştür. Bu açıdan ekoloji; artan bir dizi ekolojik problemin oluşturduğu hakiki kaygıya, tek tek bireylerin ve toplumların eko-sisteme dair endişelerine, eko-sistem temelinde oluşan yeni ekonomik, toplumsal ve siyasal sorunlara dair bir farkındalığa ve bu farkındalık temelinde geliştirilen farklı anlama ve açıklama çabalarına eşzamanlı olarak işaret eden bir alan olmuş ve bu haliyle zikredilen siyasal ideolojilerin kayıtsız kalamadığı bir düşünsel mecraya evrilmiştir. Şenses’in de zikrettiği üzere, “ekolojiyi sahiplenme çabası anlaşılabilir bir çabadır. Çünkü bütün ideolojiler ‘ekoloji sorunu’nu gezegeni ve insan türünü ilgilendiren bir sorun olarak görür ve Gaia’yı katlettiğimiz bir dönemde ekolojik bilince ihtiyacımız olduğunu kabul eder” (Şenses, 2017: 12).

Bu temelde ekoloji ve muhafazakârlığın kesişimini mümkün kılan dinamik, eko-sistemin bütünlüğünü muhafaza etmek yönündeki ekolojik kaygının aynı zamanda muhafazakârlığın asli bazı kabulleri ile açık bir biçimde örtüşmesi olmuştur. Andrew Dobson’ın deyişiyle, insanların “doğal

3 Bu noktada Slavoj Žižek’in yaptığı bir hatırlatmanın altını çizmek gerekebilir. Žižek’e göre “ekoloji hiçbir zaman ‘kendi başına ekoloji’ değildir, her zaman özgül bir eşdeğerlikler dizisi içine zincirlenmiştir: Muhafazakâr (dengeli kır cemaatlerine ve geleneksel yaşam biçimlerine dönmeyi savunabilir), devletçi (bizi yaklaşan felaketten ancak güçlü bir devlet düzenlemesi kurtarabilir), sosyalist (ekolojik sorunların nihai nedeni doğal kaynakların kapitalist, kâr odaklı sömürsüdür), liberal-kapitalist (çevreye verilen zarar ürünün fiyatına dahil edilmeli ve böylece ekolojik dengeyi piyasanın düzenlemesi sağlanmalıdır), feminist (doğanın sömürülmesi eril tahakküm tavrının sonucudur), anarşik özyönetimci (insanlık ancak kendini doğayla uyum içinde yaşayan küçük, kendine yeterli cemaatler halinde yeniden örgütlerse hayatta kalabilir) vs. olabilir” (Žižek, 2002: 59).

kaynakların sınırlılığı” temelinde “ekonomik büyüme gibi projeleri”ni tam, eksiksiz ve sonsuz bir biçimde harekete geçirmelerinin olanaksızlığı ya da bu türden projelerin yaratacağı sonuçlar karşısındaki endişe ekolojik politik tahayyül ile muhafazakârlığı birbirine yaklaştırır ve bu açıdan “ekolojizm, liberal duyarlılıktansa muhafazakâr duyarlılığa daha yakın olan bir gelenekten istifade eder” (Dobson, 2016: 264). Benzeri bir hatta bilhassa geleneksel muhafazakârların “materyalizm karşıtı ve ahlakı, maddi değerlerin üstünde gören” tavrı (Nawrotzki, 2012: 3) ekolojik hareketin doğaya atfettiği değere ve doğanın tahribine karşı geliştirdiği tavra ters düşmeyen bir zemine işaret eder. İşte tam da bu noktada ekoloji ve muhafazakârlık arasındaki düşünsel ilişkinin bir uzantısı olarak eko-muhafazakârlık, ekolojik sorunlara dair muhafazakâr tahayyülün somut bir uzantısı olarak karşımıza çıkar.

Eko-muhafazakârlık (eco-conservatism) adından da anlaşılacağı üzere ekoloji ve muhafazakârlığın biraradılığına dayanır. Bu açıdan eko-muhafazakârlık fikrinin, ekoloji düşüncesinin diğer ideolojilerle olan eklektik bağının bir uzantısı olduğu söylenebilir. Eko-feminizm, eko-anarşizm ve eko-liberalizm örneklerinde olduğu gibi eko-muhafazakârlıkta da söz konusu olan, ekolojik düşüncenin temel kimi hassasiyetlerinin ve kurucu nosyonlarının eklemlendiği siyasal ideolojinin asli bazı nitelikleri ile yeni bir terkip oluşturmasıdır. Nitekim Bowers’ın da işaret ettiği üzere, eko-muhafazakârlık esas itibarıyla “kültürel muhafazakârlığın ekolojik olarak merkezleşmiş bir formu” yahut “felsefi muhafazakârlığın ziyadesiyle insan merkezli (anthropocentric)” tutumuna yönelik bir eleştiri olarak görülebilir ve bu minvalde eko-muhafazakârlık özelinde söz konusu olan şey -“Aldo Leopold, Gregory Bateson, Wendell Berry ve Gary Snyder” gibi “kültürel/bio-muhafazakâr” figürlerin katkıları üzerinden- insanoğlunun geliştirdiği tüm “fikir, değer, teknoloji ve diğer kültürel pratiklerin” mevcut ve hali hazırda geçerli olan, zamana karşı direnmiş toplumsal-kültürel normların işleyişi ve mevcudiyeti ile ters düşmeden dolaşıma sokulmasına yönelik güçlü vurgudur (Bowers, 2009: 114).

David West’in deyişiyle, “ilginç bir ideolojik melez” olarak eko-muhafazakârlık; yapısı itibarıyla daha çok “Edmund Burke’un Fransız Devrimi’ne tepkisi ile Oakeshott’un siyasette rasyonalizmin eleştirisi”ne yönelik hamlesi özelinde “radikal değişime karşı direnç” fikri ile ilintili bir ideolojik örüntü olarak kendisini gösterir (West, 2013: 115). Eko-muhafazakârlık, “doğal sistemle uyum içinde yaşamak” (Bowers, 1995: 39) temasını muhafazakâr bir topluluk bağları fikri üzerinden ele almak temayülündedir. Literatürde daha

çok “yeşil muhafazakârlık” yahut “muhafazakâr çevrecilik” olarak adlandırılan eğilimler içinde zikredilse de eko-muhafazakârlık, salt reaksiyoner bir çevrecilik kaygısından daha farklı bir nitelik arz eder. Çevreciliğin yüzeysel, insan-doğa ilişkisini nihayetinde insanı temel alan araçsalcı yaklaşımından farklı olarak ekolojinin derin ve eko-sistemi kendinde değerli gören, her türden araçsal akıl nazariyesini reddeden bakışı eko-muhafazakâr temayülün de bünyesinde barındırdığı bir hususiyettir.

Eko-muhafazakârlık ya da ekolojizm ve çevrecilik tartışmalarında sıkça zikredilen muhafazakâr bir figür olarak John Gray, “ortak çevrenin bütünlüğü için duyulan kaygının” geleneksel muhafazakârlığın –“İngiliz ve Avrupa’daki varyasyonları ile birlikte- genel görünümü ile sağlam bir “uyum” içinde olduğunu ileri sürer ve ekoloji ile muhafazakârlık arasındaki bağı mümkün kılan temalar olarak muhafazakârlığın bünyesinde barındırdığı “yaşayanlar, göçüp gidenler ve henüz doğmamış kuşaklar arasındaki bir anlaşma olarak Burke’cü toplumsal sözleşme fikri”, ilerleme nosyonu karşısındaki şüphecilik ve bu nosyonun “ironilerine ve illüzyonlarına dair farkındalık”, “geniş ölçekli toplumsal deneyler”e ya da yeniliklere karşı güvensizlik, “ortak yaşam” temasının bireyselliğin sağlıklı bir biçimde tesisi için sahip olduğu önem gibi unsurlara değinir (Gray, 2004: 124).⁴ Tıpkı Gray gibi “yeşil muhafazakârlık”, ekoloji ve muhafazakârlık, muhafazakâr çevrecilik tartışmalarında zikredilen bir başka muhafazakâr figür olarak Roger Scruton da “çevrecilik ve muhafazakârlığın yakın dost” olduklarının altını çizerek muhafazakârlığın toplumsal ekolojinin devamı yönündeki eğilimine ve muhafazakârlığın “toplumsal ve ekolojik dengeyi tehdit eden” faktörlere karşı bir “direnc” geliştirmek yönündeki tavrına parantez açar (Scruton, 2013: 6-7).

Gerçekten de bu minvalde Russell Kirk “sosyal muhafazakârlığın özünün insanlığın eski moral geleneklerinin korunması olduğunu” ifade ederken aynı zamanda muhafazakârların “sonsuz bir hayata ancak kırılğan bir yapıya sahip olan spiritüel bir gerçeklik” olarak toplum tahayyülünün altını çizerken muhafazakâr düşüncenin temel kriterlerini “aşkın bir düzene,

4 Gray’in burada işaret ettiği muhafazakâr düşünür Edmund Burke, *Fransa’daki Devrim Üzerine Düşünceler*’de (1790) “toplum, hakikaten bir sözleşmedir” diye yazar; buna ilaveten devlet kavramı temelinde “yaşayanlarla ölümler ve henüz doğmamışlar arasındaki bir ortaklık”tan bahseder ve köylüler nezdinde “herkesi eşit derecede kucaklayan toprak ana”ya bir parantez açar (Burke, 2016: 140, 141, 301). Bu çerçevede Duman, Burke düşüncesinde devlet kavramına dair “iç içe geçmiş iki ayrı çözümleme” düzeyinden bahsederek “birinci düzeyde geçmişten geleceğe uzanan, ölmüşleri ve doğacak olanları da içinde barındıran ve kendisini tarihin ürünü olan toplumsal/siyasal kurumlarda açığa vuran geniş anlamda” bir devletin, “ikinci düzeyde ise mevcut empirik gerçeklikteki siyasal aygıt olarak” bir devletin söz konusu olduğunu vurgular (Duman, 2010: 410).

vicdanı olduğu kadar toplumu da yöneten doğal hukukun bütününe inanç”, “sınırlayıcı aynılık” fikri karşısında hissedilen şüphe, “düzen” fikrine yapılan vurgu, “özgürlük ve mülkiyetin birbiriyle yakından ilişkili olduğuna inanç”, “toplumu soyut bir tasarıma göre yeniden inşa etmek” refleksi karşısında hissedilen güvensizlik ve “ölçülü değişim” fikrine yapılan atf (Kirk, 2005: 140) olarak tarif ve tasnif eder.

Gray, Scruton ve Kirk’ün çizdiği bu muhafazakâr çerçeveden hareketle ekoloji ve muhafazakârlık arasındaki eklektik ilişkinin, bir başka deyişle, bizatihi eko-muhafazakârlığın üç kritik unsurundan bahsetmek mümkündür. Hemen belirtmek gerekir ki bu üç kritik unsur birbiriyle simbiyotik bir ilişki içindedir ve birbirlerinden türemişlerdir. Söz konusu unsurlarından ilki, eko-muhafazakârlığın Aydınlanma’ya karşı geliştirdiği eleştirel tavrıdır. Tek bir Aydınlanma’dan bahsetmek mümkün olmasa da yine de adına Aydınlanma dediğimiz özel tarihsel-düşünsel evreye genel bir dizi ortaklık katan söylemsel bir dinamikten söz edilebilir. Bu noktada Stephen Davies’i izleyerek söyleyecek olursak, bilhassa Kıta Avrupası özelinde Aydınlanma’ya ruhunu kazandıran düşünürlerin “otomatizm”, “akıl gücüne duyulan inanç”, “ilerleme fikrine yapılan vurgu” ve “metodolojik bireycilik” gibi nitelikler etrafında bir söylemsel ortaklık geliştirdiğini iddia etmek mümkündür (Davies, 2005: 6-7).

Eko-muhafazakâr düşüncenin belirleyici ve kurucu unsurlarından ikincisi bu zeminden neşet eden tür araçsal akıl eleştirisidir. Bu eleştiri, kapsamına Sanayi Devrimi gibi tarihsel momentler üzerinden işlevselleşen bir “modern bilinç” düşüncesini ve topluluk bağlarından uzakta konumlanmış bir “bireycilik” özelinde liberalizmi de alır (Bowers, 2009: 114). Eko-muhafazakârlığın Sanayi Devrimi gibi kritik bir tarihsel olgu temelindeki söz konusu eleştirisi aynı zamanda bu devrimin modernite ve kapitalizm dinamikleri ile birlikte “ekonomik büyümenin gerçekleştirilmesi için doğal kaynakların sınırsızca kullanımı” (Koroğlu ve Koroğlu, 2017: 57) türünden bir kaygıyı harekete geçiren ekonomik bir araçsal akıl nosyonunu temel almasından kaynaklanır. Bir başka deyişle, modernite eleştirisi özünde eko-muhafazakâr tahayyül için bir araçsal akıl eleştirisidir. Akıl araçsal kullanımının bu zaviyeden problemlili gözükmemesi, zikredilen kullanım biçiminin nihayetinde tarihsel-kültürel akışa ve toplumun organik bütünlüğüne müdahaleyi meşrulaştıracak bir dizi soyutlamaya cevaz veren bir nitelik arz etmesi ile ilintilidir. Araçsal akıl teknik müdahalesi geçmişten gelen ve sağduyu temelinde tecessüm eden kadim gelenekleri tehdit eder. Söz konusu tehdit kendisini

bir başka modernite ve Aydınlanma teması olan ilerleme fikri üzerinden de gösterir.

İlerleme fikrinin fetişleştirilmesine yönelik reddiye, eko-muhafazakâr tahayyül için bir başka belirleyici unsurudur. Eko-muhafazakâr düşüncenin “doğanın ve doğadaki çeşitliliğin korunmasını, insana getireceği yararlarla değil, doğanın kendisindeki değerle temellendiren” (Önder, 2003: 96) eko-merkezci temayülü, doğayı dönüştürmek ethosu üzerinden işleyen teknik bir ilerleme nosyonuna kuşku ile yaklaşır. Eko-muhafazakâr perspektif için teknik ve ilerleme arasındaki tedirgin edici bağlantı mevcuttur. Gerçekten de, Özdemir’in vurguladığı üzere, modern dönem özelinde “teknik, ilerleme kavramının somutlaştığı zemini; bir nevi eylemlerin formlaşma süreci ya da vücut bulma imkânı olmaktadır” (Özdemir, 2017: 38-39). Bu açıdan teknik ve ilerleme, yahut bizatihi teknik ilerleme eko-muhafazakârlığın eko-sistemin korunması ve sağlıklı bir biçimde sürdürülmesi gayesi için açık bir tehdittir. Zira teknik ve ilerleme arasındaki bağ -Aydınlanma'nın yücelttiği araçsal akıl üzerinden- geleneği ve her türden tarihsel-kültürel organik varoluş biçiminini riske atan pozitivist bir bireyciliğe yaslanmaktadır. Teknik ve ilerleme arasındaki bu bağ, yine aklın araçsallığı üzerinden, ihtiyatlı ya da tedrici değişim fikrini de her türden muhafaza etmek refleksini de dönüştürücü, radikal, çok boyutlu projeleri ile mütemadiyen tehdit eder. Dahası eko-muhafazakâr düşünce için Aydınlanma, araçsal akıl ve fetişleştirilmiş ilerleme nosyonu, ekolojik sorunların arkasında yatan karmaşık zihinsel örüntünün dayandığı temeller olarak da görülür. Bu noktada şu ana dek eko-muhafazakârlığın doğasına dair çizmeye çalıştığımız bu kısa, genel ve tasvir edici çerçeveden hareketle eko-muhafazakâr tahayyülün ekoloji düşüncesi temelinde sahip olduğu imkânlara ve karşılaştığı sınırlılıklara değinmek yerinde olacaktır.

Eko-muhafazakârlığın Doğası: İmkânlar, Sınırlılıklar

Eko-muhafazakârlık düşüncesinin sahip olduğu imkân ve sınırlılıklar üzerinde düşünmek, söz konusu düşüncenin doğasına nüfuz edebilmek bakımından anlamlı bir çaba olsa gerektir. Bu noktada işe eko-muhafazakârlığın imkânlarından söz ederek başlanabilir. Öncelikle iki farklı tahayyül olarak ekoloji ve muhafazakârlık arasında kurulan bir bağ olarak karşımıza çıkan eko-muhafazakârlık her iki tahayyülün de düşünsel sınırları üzerinde derinlikli bir tefekkür imkânı sunar. Bu tefekkür üzerinden ekoloji düşüncesi kendi eklemlenme kapasitesinin ufkuna dair bir ipucu verirken,

muhafazakârlık yeni sorun alanları karşısında kendisini güncelleme ve kendi sınırları ile yüzleşme imkânına kavuşur. Ekoloji düşüncesi ile kurulan yakınlık, muhafazakârlık için sahip olduğu asli haslet olarak “muhafaza etmek” refleksinin dinamik karakterini göstermek fırsatını sunduğu gibi kendi felsefi ve politik prensiplerini gözden geçirme, uyarılma, güncelleme ve test etme fırsatı da yaratır. Eko-muhafazakâr düşüncenin sunduğu bir diğer imkân ekolojik düşüncenin ufkunun siyasal düzeyde basit ve genelleyci bir sağ-sol spektrumuna sıkıştırılmayacak kadar kapsamlı ve güçlü bir potansiyeli olduğunu göstermesidir.

Bu potansiyel imkânlar bir yana eko-muhafazakâr tahayyülün önünde yüzleşilmesi gereken bir dizi sınırlılık da mevcuttur ve açıkçası bu sınırlılıklar, eko-muhafazakârlığın sunduğu imkânlardan daha belirgin ve baskın bir karaktere sahiptirler. Bu bağlamda ilk olarak zikredilmesi gereken husus; ekolojik ve muhafazakâr siyasal tahayyüller arasındaki bağın tam bir uzlaşma yahut kusursuz bir uyum anlamına gelmediğidir. Eko-muhafazakârlığı kuran düşünsel zeminde bu iki siyasal programın yan yanalığını zorlaştıran bazı farklılıklardan bahsetmek mümkündür. Bu minvalde Dobson söz konusu farklılıkları “eko-merkezci” politik ekolojiye kıyasla muhafazakârlığın –tıpkı diğer büyük siyasal ideolojiler gibi- “insan-merkezci” olması, muhafazakârlığın “geçmişten geleni koruyup sürdürmekle ilgilenirken; ekolojizmin gelecek için muhafaza etmek ve koruyup sürdürmekle ilgilenmesi” ve son olarak politik ekolojistlerin muhafazakârların insan doğasına dair sahip olduğu kuşkuculuktan, “kötümser ve belirlenimci” uzakta yer alarak bir anlamda “insan doğasının sabit olmadığına” inanması olarak özetler (Dobson, 2016: 269, 271, 273).

Öte yandan Dobson’ın argümanlarının fazlasıyla genelleyci bir nitelikte olduğunu tespit etmek gerekir. Nitekim bu argümanlara işaret eden Pilbeam, Dobson’ın “muhafazakârların doğayı özünde değerli olmayan bir şey olarak gördükleri” ve muhafazakârlığın salt geçmişten geleni korumak merkezinde hareket ettikleri gibi argümanlarını sorunlu bularak “muhafazakârların doğal dünyayı (...) insan toplumunu anlamanın bir modeli olarak kabul etmek” yönündeki eğilimine ve muhafazakârlığın “gelecekteki kuşaklara karşı olan sorumluluk fikri”ne dikkat çeker (Pilbeam, 2017: 260-261).

Dobson ve Pilbeam arasındaki bu uyumsuzluk esasen eko-muhafazakârlığın sınırları tartışması açısından mühimdir. Zira bu tartışma ağırlıklı olarak muhafazakârlığın doğasının ne olduğu sorusu üzerine inşa edilmiş benzenmektedir. Bu, genel bir temayül olarak, eko-muhafazakârlığı önümüzdeki

süreçte de belirleyecek olan şeyin ekolojik düşüncenin işaret ettiği kaygılardan ve bizatihi bu düşüncenin kurucu niteliklerinden çok, bir “büyük ideoloji” olarak muhafazakârlığın endişeleri ve muhafazakârlığın alametifarikası olarak görülen temaları olduğunun işaretlerini vermesi açısından anlamlı ve önemlidir.

Dikkat çekici bir husus olarak vurgulamak gerekirse, eko-muhafazakârlığın karşılaştığı bir başka zorluk; ekoloji ve muhafazâkarlık arasında kurulmak istenen ilişkinin aslında daha çok ekoloji ve çevrecilik temelinde temsil edilmesi riskidir. Bir başka deyişle, “yeşil siyaset” ve muhafazakârlık arasında klasik bağ daha çok ekolojiye değil, çevreciliğe yaslanmak eğilimindedir. Bu çerçevede Pilbeam, muhafazâkarlık ve çevrecilik arasındaki “potansiyel uyum”u mümkün kılan dinamiği tartışırken “kırsal kentsele tercih etme”, “muhafaza ve sınırlara saygı duyulması arzusu”, “ilerleme fikri karşısında duyulan şüphe”, “pazar liberalizmi ve ekonomik büyüme karşısında duyulan şüphe”, “doğal dünyanın ahlaki bir değer barındırdığı yönündeki inanç”, “bütüncüllük ve uyuma duyulan inanç”, “doğal dünyanın toplumsal âlem için bir model olarak görülmesine yönelik inanç”, “geçmiş, şimdi ve gelecek arasındaki devamlılığa yapılan vurgu”, “merkezi olmayana ve yerel olana yönelik bir tercih”, “otorite ve düzenleme ihtiyacına yönelik inanç” gibi çeşitli unsurları sayar (Pilbeam, 2000: 259).

Eko-muhafazakârlıkla ilgili olarak belirtilebilecek bir diğer sorun ya da sınırlılık, temel kabuller ve kurucu temalar açısından eko-muhafazakârlığın kendisini diğer ekolojik tahayyüllerden nasıl ayırdığıdır. Bir başka deyişle, eko-muhafazakârlığın mevcut haliyle kendisini ekolojik tahayyülün genel skalası içinde kategorik olarak konumlandırırken kullandığı kriterlerin tek başına eko-muhafazakârlığa tam anlamıyla özgün bir içerik kazandırıp kazandırmadığı sorusu hala tartışmaya değer bir görünüm sunmaktadır. Burada temel mesele eko-muhafazakârlığın ekoloji ile olan bağından çok muhafazakarlık ile olan rabitası özelinde somutlaşmaktadır. Örneğin insan doğasına dair muhafazakâr kuşkululuk ya da Kıta Avrupası muhafazakârlığında daha çok karşımıza çıktığı haliyle muhafazakâr kötümserlik, eko-merkezci bir yaklaşımın eko-sisteme yönelik tehditler ekseninde kolaylıkla içselleştirebileceği bir motiftir. Öte yandan tek başına bu motif, özgün ve kendinde sistematik bir eko-muhafazakârlık fikriyatından bahsetmek için yeterli olmayabilir. Zira sözgelimi kaynağı siyasal ve toplumsal otoritenin bozucu etkisine bağlansa da eko-anarşizmin sınırları içinde de bu yönde somutlaşmış temalara rastlamak mümkündür.

Yine maneviyatçı ekolojik akımların da muhafazakârlığın bünyesindeki organizmacı yaklaşımı anımsatan, insan doğasına kuşkuyla bakan bütünselci bir ekolojik perspektiften izler taşıdığını zikretmek yerinde olacaktır. Örneğin Vietnamlı bir Zen rahibi olan Thich Nhat Hanh, bir yandan “bedendeki kalbin tek kalp olmadığı”nı, insanlar ve doğa için “gökyüzündeki güneşin de kalp” olduğunu belirtirken “cahilliğimiz, açgözlülüğümüz ve kibrimiz yüzünden dünya çok zarar gördü”ğü tespitini yapar (Hanh, 2016: 80, 86). Benzeri bir düzlemde tek tanrılı dinler ve ekoloji düşüncesi arasında kurulmak istenen bağ da bir ölçüde eko-muhafazakâr tahayyülün sınırları içinde değerlendirilebilir. Örneğin Tucker ve Grim, “İbrance Eski Ahit’in akit geleneğinde, sakramental teolojide, dirilişe dayalı Mesih inancında ve Kur’an’ın halifetullah (Allah’ın halifesi) kavramında doğaya ilişkin görüşleri yeniden düşünmeyi sağlayacak zengin kaynaklar olduğu”nun altını çizerek (Tucker ve Grim, 2007: 25).⁵

Bu bağlamda, örneğin İslamiyet özelinde Özdemir, Kur’an’dan çıkarılabilecek çevresel etik temelli ilkeler arasında “bir bütün olarak doğanın insanlar için yararlı oluşundan bağımsız, içkin ve yaradılıştan gelme bir değer taşınması”, insanların “doğal çevreye karşı sorumluluklarının olması” ve “doğal çevreyle ilgili amellerinden dolayı hesap verecekleri”, ayrıca “ekosistem zenginliğinin, Allah’ın yaratıcı gücünün ve iradesinin bir sonucu” olarak “saygıyla gözetilip korunması” lüzumu gibi hususları zikreder (Özdemir, 2007: 59). Nâsır’ın “Kur’an’ın insanlara doğayı korumaksızın ve onun vekilharcı gibi davranmaksızın doğaya hükmetme hakkını hiçbir koşulda vermediği” yönündeki iddiası (Nâsır, 2007: 111) veyahut Haq’ın bizatihi “Doğa’nın Allah’ın rahmetinin bir tecessümü” olduğu şeklindeki hatırlatması (Haq, 2007: 141) ya da Ramazanoğlu’nun “gökler, dağlar, kuşlar, yürüyen, sürünen, tırmanan cümle canlılar, bulutlar, yağmurlar, ağaçlar, rüzgârlar ve yapraklar tabiatta Allah’ın ayetleri olmak bakımından aynı değerdedirler” tespiti (Ramazanoğlu, 2017: 99) de bu temelde anımsatabilir.

Yine benzeri bir hatta eko-muhafazakârlığın eko-merkezci perspektifinin aklın fetişleştirilmesine karşı geliştirdiği temel eleştirilerin –örneğin akıl temelli insan tahayyülünün diğer türler ile bir hiyerarşi ilişkisi kurmaya

5 Hemen belirtelim ki bu türden bir bağ yine Tucker ve Grim’i izleyerek söyleyecek olursak “diğer dinler” için de belli ölçüde geçerlidir. Örneğin “Hinduizm’de belirli ırmakların, dağların ya da ormanların kutsallığını onaylayan çok sayıda gelenek” veya Konfüçyüsçülük ve Taoculuk’taki “insan ve doğal dünya arasındaki pürüzsüz karşılıklı bağlantılılık” fikri bu minvalde zikredilebilir (Tucker ve Grim, 2007: 25-26). Aynı hat üzerinden Seyyid Hüseyin Nasr da “çeşitli dinlerdeki kutsal metinlerin (...) doğal dünyaya nasıl davranmamız gerektiği hususunda bize rehberlik etmekte olduğu”nun altını çizer (Nasr, 2017: 90).

katkı sağladığının ve aklın doğanın karmaşıklığı karşısındaki yetersizliğinin (Humphrey, 2000: 259-260)- altını çizmek özellikle anlamlı olsa da bu türden bir ilerleme ve fetişleştirilmiş araçsal akıl eleştirisinin ekolojik düşüncenin feminizm ve anarşizm gibi ideolojilerle girdiği eklektik etkileşimin de kurucu unsurları arasında yer aldığı unutulmamalıdır. Örneğin ekofeminizm söz konusu eleştiriyi bünyesine eklemelerken zihin ve beden, kültür ve doğa, erkek ve kadın arasında tarihsel olarak inşa edilen ayrımların arkasında yatan düalist mantığın yapısökümüne girer ve bu zaviyeden bakıldığında örneğin “dualizm fikrinin eleştirisinin hem feminizm hem ekoloji için kritik bir konum arz ettiğini ve dolayısıyla bir sentez olarak ekofeminizme onu oluşturan bu iki düşünsel akım üzerinden eş zamanlı olarak eklemeliğini” iddia etmek mümkündür (Türk, 2017: 389).

Anlaşılabileceği üzere, eko-muhafazakârlığın hem ekolojik hem muhafazakâr düşünce için öğretici bir sentez olarak sahip olduğu imkânlarla ek olarak söz konusu tahayyülün yüzleşmek zorunda kalacağı kategorizasyon sorunlarından, ekoloji-çevrecilik geriliminden ve ekoloji ve muhafazakârlık arasındaki uyum gibi alanlardan kaynaklanan sınırlılıklardan da bahsetmek mümkündür. Hiç şüphesiz bu imkânlarla ve sınırlılıklara anlam verecek şeyin eko-muhafazakârlığın aktüel siyaset sahnesinde alacağı rollerle de ilgili olduğunun altını çizmek gerekmektedir. Siyasal aktörlerin söylemsel dünyasına eklenmiş eko-muhafazakâr temalar ya da söz konusu aktörlerin politik programlarında kendisine yer bulmayı başaracak eko-muhafazakâr bir perspektif, eko-muhafazakârlığın bu çalışmada çok genel olarak temas edilmeye çalışılan doğasının ne yöne evrileceğinin ipuçlarını da verecektir.

Sonuç

Mary Shelley’in romanı *Frankenstein Ya da Modern Prometheus* (1818) dünyaya “keşfetmeyi arzuladığı bir sır” olarak bakan, “insanı ani ve kanlı ölümler dışında her türlü ölümden kurtarmak” fikrinin peşinden giden ve bunun için ölümlerin uzuvlarından “yaklaşık 2.40 boyunda ve onunla orantılı irilikte” bir “mahluk-canavar-yeni bir canlı türü” yaratan hırslı bilim adamı Victor Frankenstein’in bir portresini sunarken, Frankenstein’in yarattığı varlığın yaşadığı yalnızlık ve sevgisizliğin, bir başka deyişle “mutluluktan dışlanma-sı”nın trajik sonuçlarını resmeder ve bunu yaparken bilme arzusunun sınırları üzerinde okuru düşünmeye davet eder (Shelley, 2017: 52, 55, 71-72, 129). Shelley’in romanının bahtsız ve yalnız canavarı; Frankenstein’den en az kendisi kadar “çirkin ve tiksindirici bir dişi” yaratmasını ve ancak böyle

bir başka canavarla “mümkün olan en yabani yerde” biçimde “duyduğu acılardan uzak” bir biçimde yaşayabileceğini isterken bu talebinin gerekçesi olarak insanlarla birarada yaşamasının imkânsızlığını vurgular ve şunları söyler: “İnsan muhakemesi, bir araya gelmemizin önünde aşılmaz engeller oluşturuyor” (Shelley, 2017: 184-189).

İnsanın sahip olduğu sınırlı muhakeme ile sınırsız düşlerinin peşinden koşması tüm bir insanlık tarihine damga vuran temel motiflerinden biridir ve bu haliyle dünyayı belirli bir biçimde tasavvur edebilmek için sunulan büyük anlam haritaları olarak siyasi ideolojilerin de kurucu tartışma alanlarının bir uzantısıdır. Bu temelde muhafazakârlığın şüpheyle baktığı insan aklının potansiyeline dayanan bu temel eğilim, ekolojik düşüncenin eleştirel bir biçimde yaklaştığı bir tema olarak ilerleme ve araçsal akıl anlayışının fetişleştirilmesi ile de ilintilidir. Ekoloji ve muhafazakârlığın melez yahut sentetik bir biradalık biçimi olarak eko-muhafazakârlık; bu eleştirel duruşu merkeze alarak eko-sistemin sağlıklı bir biçimde muhafaza edilmesi zorunluluğunu ekolojik ve muhafazakâr düşünceden ödünç aldığı nosyonlar ve yaklaşımlar üzerinden sorunsallaştırır. Nihayetinde bu çalışmada da işaret edilmek istendiği üzere, bu haliyle eko-muhafazakârlık hem ekoloji hem de muhafazakârlık fikriyatı için belirli imkân ve sınırlılıklara sahip bir tahayyül olarak daha yakından bakılmayı hak eden bir görünüm arz etmektedir.

Kaynakça

- BLÜHDORN, I. (1997). *A Theory Of Post Ecologist Politics. Environmental Politics*, 6:3, ss. 125-147.
- BOWERS, C. A. (1995). *Educating for an Ecologically Sustainable Culture: Rethinking Moral Education, Creativity, Intelligence, and Other Modern Orthodoxies*. New York: State University of New York Press.
- BOWERS, C. A. (2009). *Conservatism. Philosophy of Education: An Encyclopedia* (ed. J. J. Chambliss). New York: Routledge, ss. 111-115.
- BURKE, E. (2016). *Fransa'daki Devrim Üzerine Düşünceler* (Çev. Okan Arslan). Ankara: Kadim Yayınlar.
- DAVIES, S. (2005). Aydınlanma (Çev. Atilla Yayla). *Liberal Düşünce*, 10 (37), ss. 5-10.
- DOBSON, A. (2016). *Ekolojizm* (Çev. Cengiz Yücel). İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.
- DUMAN, F. (2010) *Aydınlanma Eleştirisinden Devrim Karşıtlığına Edmund Burke*. Ankara: Liberte Yayınlar.
- KIRK, R. (2005). Muhafazakârlık Fikri (Çev. Bengül Güngörmez). *Liberal Düşünce*, 10 (37), ss. 137-143.

- FREEDEN, M. (2011) *İdeoloji* (Çev. Hakan Gür). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- GRAY, J. (2004). *Beyond The New Right: Markets, Government and The Common Environment*. New York: Routledge.
- HANH, T. N. (2016). *Bizim Dünyamız: Bir Zen Rahibinin Barış ve Ekoloji Hakkındaki Düşünceleri* (Çev. Demet Tığın Hakman). İstanbul: Sinek Sekiz Yayınevi.
- HAQ, S. N. (2007). İslam ve Ekoloji: Yeniden Ulaşma ve Yorumlama Anlayışı. *İslam ve Ekoloji: Bahşedilmiş Bir Emanet* (der. Richard C. Foltz, Frederick M. Denny ve Azizan Baharuddin; çev. Nurettin Elhüseyni), İstanbul: Oğlak Yayıncılık, ss. 129-153.
- HUMPHREY, M. (2000). 'Nature' In Deep Ecology And Social Ecology: Contesting The Core. *Journal of Political Ideologies*, 5:2, ss. 247-268.
- KÖROĞLU, C. Z., KÖROĞLU, M. A. (2017). İnsan-Evren Diyalektiği Üzerine: İslami Perspektiften Bir Analiz. *Muhafazakâr Düşünce*, 13 (50), ss. 53-70.
- KOVEL, J. (2017). *Doğamın Düşmanı: Kapitalizmin Sonu Mu, Dünyamın Sonu Mu?* (Çev. Gürol Koca). İstanbul: Metis Yayınları.
- NAWROTZKI, R. P. (2012). The politics of Environmental Concern: A Cross-National Analysis. *Organ Environ*. 2012 September 25(3): 286-307, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5017589/pdf/nihms812296.pdf> (Erişim Tarihi 07. 01. 2018).
- NASIR, S. H. (2007). İslam, Günümüzde İslam Dünyası ve Çevre Krizi. *İslam ve Ekoloji: Bahşedilmiş Bir Emanet* (der. Richard C. Foltz, Frederick M. Denny ve Azizan Baharuddin; çev. Nurettin Elhüseyni), İstanbul: Oğlak Yayıncılık, ss. 103-117.
- NASR, S. H., Seyyin Hüseyin Nasr İle Mülakat: Din ve Çevre Üzerine. *Muhafazakâr Düşünce*, 13 (50), ss. 83-93.
- ÖNDER, T. (2003). "Derin Ekoloji" Üzerine. *Liberal Düşünce*, 30-31, ss. 95-111.
- ÖZDEMİR, Ş. (2017). Çevre Etiğinin Dilsel Boyutu: Bir Analiz. *Muhafazakâr Düşünce*, 13 (50), ss. 31-51.
- ÖZDEMİR, İ. (2007). Kur'an Perspektifiyle Bir Çevre Etiği Anlayışına Doğru. *İslam ve Ekoloji: Bahşedilmiş Bir Emanet* (der. Richard C. Foltz, Frederick M. Denny ve Azizan Baharuddin; çev. Nurettin Elhüseyni), İstanbul: Oğlak Yayıncılık, ss. 41-65.
- ÖZİPEK, B.B. (2004). *Muhafazakârlık: Akıl, Toplum, Siyaset*. Ankara: Liberte Yayınları.
- PILBEAM, B. (2000). Anglo-American Conservative Ideology After The Cold War (PhD Thesis, Department of Politics, University of Sheffield) <http://etheses.whiterose.ac.uk/15047/1/341807.pdf> (Erişim Tarihi 05. 01. 2018).
- PILBEAM, B. (2017) *Doğal Müttefikler Mi? Muhafazakârlık ve Çevrecilik İlişkisinin Haritası* (Çev. Ahmet Kemal Bayram), Yeşil ve Siyaset: Siyasal Ekoloji Üzerine Yazılar (Ed. Orçun İmga ve Hakan Olgun). Ankara: Liberte Yayınları, ss. 237-269.
- RAMAZANOĞLU, Y. (2017). İslam'ın Mizamı Olarak Ekoloji. *Muhafazakâr Düşünce*, 13 (50), ss. 95-99.
- SCRUTON, R. (2013). *Green Philosophy: How To Think Seriously About The Planet*. London: Atlantic Books.
- SHELLEY, M. (2017). *Frankenstein Ya Da Modern Prometheus* (çev. Serpil Çağlayan). İstanbul: İletişim Yayınları.
- ŞENSES, M. (2017). Eko-logos Mu, Eko-Logic Mi?. *Muhafazakâr Düşünce*, 13 (50), ss. 11-30.

- TUCKER, M. E., GRIM, J. (2007). Diziye Önsöz. *İslam ve Ekoloji: Bahşedilmiş Bir Emanet* (der. Richard C. Foltz, Frederick M. Denny ve Azizan Baharuddin; çev. Nurettin Elhüseyni), İstanbul: Oğlak Yayıncılık, ss. 17-30.
- TÜRK, S.M. (2017). Ekofeminizm ve Dualizm Fikri. *FLSF* (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi), Sayı 24, ss. 377-392.
- WEST, D. (2013). *Social Movements in Global Politics*. Cambridge: Polity Press.
- ŽIŽEK, S. (2002). *İdeoloji Hayaleti. Kırılgan Temas: Slavoj Žižek'ten Seçme Yazılar* (haz. Bülent Somay ve Tuncay Birkan; çev. Tuncay Birkan). İstanbul: Metis Yayınları.